

Žvilgsnis į Vilniuje eksponuojamą Jano Mateikos paveikslą „Liublino unija“

Mateikos pirmieji istoriniai paveiksai

XIX a. pradžia – tapybos istorinėmis temomis suklestėjimo laikotarpis. XIX a. pirmojoje pusėje nacionalinių judėjimų pagimdytas „tautų pavasaris“ sukėlė milžinišką visuomenės susidomėjimą „vizualiais istorijos pasakojimais“. Tai turėjo lemiamos reikšmės atskiro ir savito tapybos žanro – istorinio paveikslo plėtrai.

Vienas svarbiausių impulsų, nulėmęs to meto istorinio paveikslo pobūdį, buvo romantizmas. Romantizmo sąjūdis, ryškiausiai Vakarų Europoje suklestėjęs XVIII pab. – XIX a. pirmoje pusėje Lenkijoje, specifinės istorinės situacijos – nacionalinio išsivadavimo – veikiamas, gyvavo ir antroje XIX a. pusėje. Tai būdinga ir kitoms didžiųjų to meto Europos imperijų pavergtoms Vidurio ir Rytų Europos tautoms. Todėl šioje Europos dalyje susiformavo unikali kovojančio už laisvę romantizmo atmaina – socialiai ir tautiškai angažuotas romantizmas.

Nacionalinės savimonės formavimasis, ypač sutelkęs dėmesį į tautos istoriją, papročius ir kalbą, neišvengiamai lėmė istorinių faktų vaizdavimo mene pokyčius – išaugo patriotiškai angažuotos istorinės analizės būtinybė. Besiformuojanti priklausomybės konkrečiai nacijai jausena valstybingumą praradusiose šalyse nulėmė ypatingą istorinės tapybos žanro suklestėjimą ir populiarumą. Tapyba tapo vizualia tautinės dvasios formavimo ir puoselėjimo manifestacija, patriotinių jausmų žadintoja. Istorija ir praeities tyrimai, pergalingų įvykių ir pralaimėjimų analizė, šlovės ir nuopuolio priežasčių interpretavimas daugeliui to meto menininkų ir intelektualų tapo programine kūrybos ašimi.

Tokia programa kūrybą grindė šlovingų ir tragiškų Lenkijos bei Abiejų Tautų Respublikos istorijos istoriografas – Janas Mateika (Jan Matejko, 1838–1893). Menininkas, kuris vienas pirmųjų ėmė kurti vizualiąją istoriją, puikiai suprato, *kokią* ypatingą galią turi atvaizdas ir *kaip* atvaizdas gali paveikti tautą ir pažadinti jos žmones. Mateika siekė kūriniais paveikti XIX a. žmogų taip, kad jis pajustų asmenišką ryšį su senove ir individualiai suvoktų, iš *kur* jis, *kas* jis ir *ko* privalęs siekti. Visi Mateikos istoriniai paveiksai sudaro aiškia didaktinių pasakojimų visumą, kurios pagrindinis tikslas – priminti žiūrovui valstybės žlugimo priežastis ir žadinti patriotinius jausmus jos atgimimui. Beje, išskyrus paveikslą „1863-iejį“, Mateika nenutapė savo laiko paveikslų. Visi teminiai jo paveiksai apie praeitį. Praeitį – kaip dabarties alegoriją.

Mateikos kūryba peržengia individualistinio ir iracionalaus romantizmo rėmus. Mateikos istoriniai paveiksai – aktyvūs ir polemiški, atviri interpretacijoms ir provokuojantys dialogą su istorine atmintimi. Jais nėra mėginama pabėgti nuo dabarties, užsisklęsti. Paveikslais primenami tragiški ir herojiški nacionalinės istorijos įvykiai ir mėginama paveikti žiūrovo tautinę savimone, kad jis ne tik didžiuotųsi savo protėviais ir tauta, bet ir pats ieškotų kelių į jos laisvę. Mateikos tapyba – idėjinis ir kultūrinis okupuotos valstybės ir pavergtos tautos ginklas.

Dar jaunystėje, studijuodamas Krokuvos dailės mokykloje, Mateika, brolio istoriko Františko Mateikos paskatintas, sąmoningai ir kryptingai pasirinko tapytojo, vaizduojančio tautos istoriją, kelią. Istorija tapo jo aistra – jo gyvenimas ir kūryba buvo grįsti istorinių žinių ir istorinės erudicijos siekiais. Mateika, išstis dienas praleisdamas Jogailaičių universiteto bibliotekoje, atkakliai studijavo Lenkijos ir Abiejų Tautų Respublikos istoriją. Skaitė ir pedantiškai eskizavo iš knygų, metraščių ir istorinių kronikų surinktą medžiagą, perpiešinėjo iš leidinių ir senųjų paveikslų diduomenės, miestelėnų, dvasininkų ir paprastų žmonių kostiumus, jų kepures, juostas, apavą, ginklus, baldus, interjerus, sarkofagus, riterių šarvus, anuometines pilis ir bažnyčias. Akylai ir skrupulingai dirbdamas, Mateika surinko turtingą istorijos lobyną (vien piešinių išliko daugiau nei 2000 vnt.).

Ankstyvasis Mateikos kūrybos etapas atspindi pesimistinį menininko požiūrį į praeitį, ieškant Abiejų Tautų Respublikos padalijimų ir valstybės žlugimo priežasčių. Pirmasis dailininką išgarsinęs ir daug diskusijų sukėlęs istorinis paveikslas „**Stančikas**“ („Stańczyk“, 1863, 88x120 cm) vaizduoja karalių Žygimanto Senojo ir Žygimanto Augusto dvaro juokdary Stančiką. Paveiksle nutapytas krėsle sėdintis liūdnas ir susimastęs karaliaus rūmų juokdarys, o šalia jo ant stalo guli atverstas 1514 m. laiškas, kuriame pranešama apie Smolensko praradimą. Tolumoje šėlsta karališka puota, o Stančikas liūdi. Šio juokdario veidas – tarsi dailininko autoportretas. Dailininkas tapatina save su juokdariu, kuris vienintelis dvare išgyvena Smolensko netektį, juokdariu, kurio žvilgsnio tragizme – nuojauta apie artėjančias netektis ir valstybingumo griūtį.

Po metų dailininkas nutapė pirmą didelio formato drobę „**Skargos pamokslas**“ („Kazanie Skargi“, 1864, 224x397 cm). Paveikslo sukūrimą veikė 1863–1864 m. sukilimo Rusijos imperijos okupuotoje Lenkijoje ir Lietuvoje drama. Įtemptos atmosferos ir grėsmės nuojautimo perpildytame kūrinyje dailininkas vaizduoja ne tik konkretų istorinį įvykį, bet ir apibendrintą istorijos situaciją. Jis tarsi akumuliuoja ir pateikia įvykių, lėmusių Abiejų Tautų Respublikos žlugimą, visumą. Kūrinyje vaizduojamas egzaltuotas katalikų pamokslininkas, Vilniaus universiteto rektorius Petro Skarga, sakantis karaliui, magnatams ir šlėktoms (juos

dailininkas laikė valstybės praradimo kaltininkais) pamokslą apie grėsmę Abiejų Tautų Respublikai.

1865 m. Mateika sukuria kitą programinį kūrinį – „**Reitanas – Lenkijos žlugimas**“ („Rajtan – Upadek Polski“, 1865, 282×487 cm). Paveiksle vaizduojamas dramatiškas 1773 m. balandžio 19 d. Varšuvoje įvykusio Seimo epizodas, kai Lietuvos atstovas iš Naugarduko Tadas Reitanas, ragindamas ginti Respublikos nepriklausomybę, užtvėrė deputatams kelią į salę, kur turėjo būti pasirašytas Respublikos padalijimo sutarties aktas (1773 m. rugsėjo mėnesį Seimas patvirtino padalijimo aktą. Tai buvo pirmasis valstybės padalijimas).

Mateikos „Liublino unijos“ genezė

„Liublino unija“ – vienas žinomiausių Mateikos istorinių paveikslų, nutapytas 1869 m., minint 300 metų Liublino unijos jubiliejų. Šis kūrinys – antrojo Mateikos kūrybinio etapo, žyminčio sąmoningą menininko perėjimą nuo pesimizmu persmelktos istorijos kritikos prie šlovingų ir pergalingų Lenkijos ir Abiejų Tautų Respublikos momentų vaizdavimo, pradžia. 1870 m. už šį paveikslą Mateikai buvo įteiktas aukščiausias (dar 1802 m. Napoleono Bonaparto įsteigtas) Prancūzijos apdovanojimas – Garbės legiono kryžius. Dar bestudijuodamas Krokuvos dailės mokykloje Mateika nupiešė pirmuosius Liublino unijos temos eskizus. Po kelių dešimtmečių dailininkas vėl grįžo prie šios temos.

Kurdamas „Liublino uniją“, menininkas ne tik siekė įprasminti Liublino unijos pasirašymo 300 metų sukaktį, bet ir troško padrašinti savąją tautą, „prikelti jos šlovę“. Paveikslas sukurtas Rusijos imperijos aneksuotoje Lenkijoje po neseniai tragiškai pasibaigusio 1863 m. sukilimo. Unijos pasirašymo 300 metų sukaktis buvo labai svarbi Austrų imperijos sudėtyje esančios Galicijos provincijos politikai. Liublino unijos idėja tapo istoriniu pavyzdžiu autonomijos Austrų imperijoje siekiantiems Galicijos federalistams. Paveikslą „Liublino unija“ Mateika nutapė būdamas Galicijos demokratinio miestiečių judėjimo šalininku. Paveiksle dailininkas užkodavo tuo metu vykstančią demokratų miestiečių kovą su magnatais ir šlėktomis dėl Galicijos autonomijos. Paveikslu Mateika taip pat siekė įrodyti savąjį meistriškumą ir atsakyti kritikams, kurie Paryžiuje skeptiškai įvertino ankstesnius jo kūrinius: „Skargos pamokslas“ ir „Reitanas – Lenkijos žlugimas“.

Prieš pradėdamas tapyti menininkas intensyviai ir stropiai ruošėsi – nuo pirminio sumanymo iki paveikslo sukūrimo dirbo penkerius metus. Rinko istorinę medžiagą, gilinosi į vaizduojamos epochos materialųjį palikimą. 1864–1968 metai yra paveikslo kompozicijos ir turinio paieškų laikotarpis. Dailininkas intensyviai eskizavo – ieškojo personažų ir charakteringų modelių (net ir savo šeimoje), istorinių aksesuarų, kostiumų, audinių ir papuošalų.

Dailininkas kruopščiai rinko vaizduojamą rekvizitą, pavyzdžiui, ant Žygimanto Augusto juosmens nutapytas originalus 1540 m. karališkas ceremonijų kardas. Pagal Mateikos eskizus Krokuvoje buvo pasiūti istoriniai kostiumai, kuriais apsirėdę pozavo dailininko pasirinkti modeliai. Po ilgų paruošiamųjų darbų 1868 m. Mateika ėmėsi tapyti paveikslą, ir 1869 m. rugsėjo mėnesį užbaigtas, bet dar iki galo neišdžiūvęs kūrinys buvo eksponuotas viename Krokuvos simbolių – centrinio turgaus aikštėje esančiame garsiajame Sukienicų pastate. 1875 m. „Liublino unija“ buvo nupirkta Lenkijos visuomeninėmis lėšomis, surinktomis Lvoje ir Krokuvoje įsteigto komiteto. Paveikslas iki Antrojo pasaulinio karo buvo eksponuotas Lvoje, Liubomirskių muziejuje, o karo metu „Liublino unija“ nacių buvo pagrobta ir paslėpta. Kūrinys kartu su dviem kitais dailininko paveikslais buvo rastas Silezijoje, Karkanošų kalnuose įsikūrusiame Przesiekos kaime (atradas paveikslą, šis kaimas kurį laiką buvo vadinamas Matejkowice). Nuo 1957 m. paveikslas eksponuojamas Liublino pilyje įsikūrusiame muziejuje kaip Varšuvos nacionalinio muziejaus depozitas („Unia Lubelska“, 1869, aliejus, drobė, 298x512 cm).

Mateikos „Liublino unija“: semantika, kompozicija, koloritas

Iš visų istorinių Liublino seimo įvykių paveikslui Mateika pasirinko iškilmingą Lenkijos ir Lietuvos tautų atstovų priesaikos momentą. Renesansinės Liublino pilies menėje vyksta dramatiška dviejų tautų konfliktiškų derybų atomazga. Pakilios, bet kartu ir liūdnos atmosferos kupiname paveiksle vaizduojamas diplomatinis ir politinis Lenkijos karalystės triumfas: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atstovų pasipriešinimas palaužtas – priimtas kompromisinis, bet Lenkijos derybines pozicijas labiau atitinkantis Unijos projektas. Kompozicijos centre – juoda mantija apsisiautęs, iškėlęs kryžių, paskutinis Jogailaičių dinastijos atstovas, Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas. Po Žygimanto Augusto kojomis išmėtyti dokumentai – ankstesnių Lenkijos karalystės ir LDK unijų aktai. Abiejose valdovo pusėse – Lenkijos ir Lietuvos magnatai, kunigaikščiai, vaivados, vyskupai, riteriai ir dvariškiai. Šalia karaliaus lango fone stovi Lenkijos primas, Gniezno arkivyskupas Jokūbas Uchanskis (Jakub Uchański), kuris padeda Krokuvos kaštelionui Martynui Zborovskiui (Marcin Zborowski) skaityti priesaikos žodžius. Nors Martynas Zborovskis mirė ketveri metai iki Liublino unijos pasirašymo (1565), dailininkas jį įamžino paveiksle kaip aktyvų Lenkijos ir Lietuvos administracinės ir teisinės sistemos suvienodinimo šalininką. Šalia, rankoje laikydamas apnuogintą kalaviją, simbolizuojančią atvirą priešišumą Unijos pasirašymui, klūpo LDK kancleris Mikalojus Radvila Rudasis, kuris vienintelis iš LDK delegatų, gindamas Lietuvos savarankiškumą, nepasirašė Liublino unijos akto. Jis iš Liublino išvyko anksčiau ir

unijos pasirašymo ceremonijoje nedalyvavo. Šalia vaizduojamas besimeldžiantis palūžęs ir sukniubęs Žemaitijos seniūnas Jonas Jeronimas Chodkevičius. Kiek toliau klūpo Mikalojus Meleckis (Mikołaj Mielecki), dešinėje rankoje laikantis Lenkijos karalystės didžiojo etmono insigniją (beje, šį titulą jis gavo tik 1588). Karaliaus kairėje, kėdėje, palinkęs sėdi Vilniaus universiteto steigėjas ir rėmėjas, Vilniaus vyskupas Valerijonas Protasevičius, nors dėl senyvo amžiaus ir ligos jo tuo metu Liubline nebuvo. Šalia vyskupo stovi žymus Lenkijos reformacijos veikėjas, protestantų teologas Jonas Laskis (Jan Łaski), negalėjęs dalyvauti pasirašant Uniją, nes 1560 m. jau buvo miręs. Raudonu kardinolo rūbu apsigaubęs sėdi aktyvus Lenkijos kontrreformacijos veikėjas kardinolas Stanislovas Hozijus (Stanisław Hozjusz), į fotelį atsirėmęs Poznanės vaivada Lukas Gurka III (Łukasz III Górką), kurio Liubline pasirašant uniją nebuvo. Su Seimo maršalkos lazda (nors Seimo maršalka tapo tik 1573) stovi aktyvus unijos su Lietuva propaguatorius Jonas Firlejus (Jan Firlej). Dešinėje paveikslo pusėje, tarsi simbolizuodama Jogailaičių dinastijos tęstinumą, pavaizduota Ona Jogailaitė, Žygimanto Augusto sesuo, vėliau tapusi Stepono Batoro žmona, nors pasirašant uniją jos Liubline nebuvo. Paveikslo kampe laikantis valstiečio ranką pavaizduotas Liublino unijos pasirašyme nedalyvavęs kovotojas už lygias visų socialinių grupių teises Lenkijos humanistas protestantas Andrius Fryčius Modževskis (Andrzej Frycz Modrzewski). Dailininkas, tarp kompozicijoje vaizduojamų asmenų nutapydamas valstybės politinės-visuomeninės reformos būtinybę skelbusio mąstytojo Andriaus Modževskio figūrą, deklaravo savo demokratines antišlėktiškas pažiūras.

Mateikai neretai buvo priekaištaujama dėl tokio laisvo istorijos interpretavimo. Tačiau jis pats savo kūrinius laikė ne kurio nors konkretaus fakto ar konkrečios ideologijos iliustracijomis, bet menininko asmeninės pozicijos išraiška. Laisvas istorijos faktų interpretavimas ir „anachronizmai“, kai į vizualinį pasakojimą įvedami konkrečiame istoriniame įvykyje nedalyvavę asmenys, Mateikos kūryboje buvo naudojami kaip sąmoninga komponavimo ir realybės perkūrimo strategija – siekis žiūrovui pažadinti naujas mintis, jausmus ir aliuzijas. Toks programiškai laisvas istorinio fakto interpretavimas randamas daugelyje Mateikos darbų. Dailininkas juk kūrė ne elementarius istorijos tiesų atpasakojimus, bet *istoriosofinius* paveikslus. Todėl meno kūrinio tiesa nesutapo su istorijos faktais, o ja buvo siekiama išreikšti dailininko požiūrį ir paveikti kūrinio žiūrovą.

Mateikos paveikslo „Liublino unija“ kompozicija statiška, rami ir subalansuota. Kūrinyje išryškintas paveikslo centras, šoninės jo dalys tolygiai išdėstytos ir vizualiai pajungtos akcentuojamai vidurinei paveikslo daliai. Nors kūrinio kompozicija nėra visiškai simetriška, bet dvelkia senųjų Italijos meistrų tapybą primenančia ramybe, harmonija ir masių pusiausvyra.

Sąmoningai pasirinktas kompozicijos statiškumas tarsi pažadina kiekvieną vaizduojamąjį asmenį. Nutapyti ne bedvasiai abstrakčių idėjų nešėjai, bet gyvi, konkretūs žmonės, kurių kiekvienas turi tik jiems būdingų individualių bruožų, charakterį, jausmus ir temperamentą. Gilus psychologizmas ir meninė vaizduotė leido Mateikai nutapyti konkrečius istorinius veikėjus veik fiziškai apčiuopiamus: kiek kūrinyje sukaustytų ir užslėptų aistrų, nuotaikų, kiek įvairiausių emocijų! Autorius tarsi perkelia žiūrovą į XVI a. gyvenusių stiprių ir subtilių charakterių aplinką. Portretų psychologizmas neleidžia suabejoti istorinio įvykio tikrumu, paveiksle vykstančios dramos ir jos veikėjų realumu. Romantizmo įtakotas Mateika natūraliai linko išreikšti pakylėtą ir emocingą paveikslų herojų būseną, bet šiame paveiksle jis išvengia teatrališkumo ir melodramatiškumo.

Tamsiame fone iškyla išraiškingi ir reljefiški personažų veidai ir rankos. Figūras dailininkas tapo drąsiai atskiromis apimtimis – teptukas jau išsivadavęs iš ankstesniems menininko kūriniais būdingos akademistinės manieros ir perdėto kruopštumo. Potėpiai guldomi lengvai, laisvai, temperamentingai, pasitikint savimi. Vaizduojamų asmenų, drabužių, aksesuarų ir baldų medžiagiškumas perteikiamas tartum be jokių regimų menininko pastangų. Paveikslo kolorite vyrauja rembrantiška šiltos rusvai auksinės spalvos pustonijų gama. Patalpa, baldai, drabužiai ir kūnai meistriškai padengti įvairiausiais rusvos spalvos, jungiamos su aukso, ochros ir geltonais atspalviais, kurie pagyvinami įvairių tonų raudonių. Kairė paveikslo dalis nutapyta tamsesniais tonais, saulės apšviesta dešinė šviesesnė. Paveikslas išskiria kompozicija, psichologinės įtampos tikroviškumu ir vizualių įtaigumų. Psichologinis įtaigumas pasiekiamas naudojantis milžiniška mimikų, veido išraiškų ir kūno ekspresijų skale (tiesa, kartais balansuojančia ties patoso riba), puikia dramaturgija, kontūro linijos dinamika, efektinga spalvų gama perteikiant tiek visumos nuotaiką, tiek atskirus gestus ar pozas.

Beje, šis vienas geriausių Mateikos paveikslų sukurtas dailininkui dramatiškomis aplinkybėmis: Mateika jau turėjo labai silpną regėjimą (-4 ir -6 dioptrijos), jis niekada nematė šio ir kitų didžiųjų savo darbų visumos. Dėl trumparegiškumo dailininkas visuose paveikslo planuose nuosekliai, su meile ir atida ištapo visas detales. Stebėtina ir unikalu tai, kad visa ši figūrų ir detalių sancaupa sudaro organišką visumą ir nesugriauna erdvės perspektyvos.

Mateikos kūryba Vilniuje

Pirmoji garsaus dailininko kūrybos paroda „Janas Mateika“ Lietuvos sostinėje buvo surengta 1959 m. Lietuvos dailės muziejaus (tuomet – Vilniaus dailės muziejus) pagrindiniame pastate Vilniaus rotušėje. Joje iš Krokuvos nacionalinio muziejaus, Varšuvos nacionalinio muziejaus, Silezijos muziejaus (Vroclavas), Poznanės nacionalinio muziejaus, Krokuvos

Jogailos universiteto, Lodzės meno muziejaus, Lenkijos mokslų akademijos Krokuvoje bei privačių Lenkijos kolekcijų buvo eksponuotas 141 kūrinys – Mateikos portretai, piešiniai, karikatūros bei keli daiktai iš dailininko kolekcijos. Vartant išlikusį parodos katalogą (sudarė E. Lapkovskis, B. Kačala, parodos Lietuvoje ir jos katalogo parengimo koordinatorius – R. Budrys, Vilnius, 1959), kelia nuostabą tai, kad šeštuoju dešimtmečiu surengtoje parodoje į Vilnių buvo atvežta tiek daug vertingų kūrinių. Tačiau didžiųjų Mateikos drobių tąsų Lietuvos žiūrovai nepamatė.

Antrąkart Mateika parodytas Vilniuje 1999 m. balandžio 14 d. – rugsėjo 10 d. Lietuvos dailės muziejuje, Vilniaus senajame arsenale įkurtame Taikomosios dailės muziejuje, kur buvo surengta tarptautinė paroda „Žalgirio mūšis“. Joje eksponuotas žymusis Mateikos paveikslas „Žalgirio mūšis“, Žalgirio mūšio vėliavos (rekonstrukcijos) ir XV amžiaus ginkluotė. Šią parodą surengė Lietuvos dailės muziejus, Varšuvos nacionalinis muziejus, Lenkijos kariuomenės muziejus (Varšuva), Lenkų institutas Vilniuje.

Šiomet, minint Liublino unijos 440-ies metų sukaktį, Taikomosios dailės muziejuje 2009 m. lapkričio 18 d. – 2010 m. kovo 28 d. surengta tarptautinė dailės paroda „Liublino unija ir jos epocha Jano Mateikos kūryboje“. Parodai Mateikos paveikslą „Liublino unija“ ir kitus jo kūrinius paskolino Varšuvos nacionalinis muziejus ir Krokuvos nacionalinis muziejus. Ši paroda yra programos „Lenkijos pristatymas Lietuvoje“ dalis, finansuojama iš Lenkijos Respublikos kultūros ir nacionalinio paveldo ministerijos lėšų. Parodos organizatoriai: Adomo Mickevičiaus institutas (Varšuva), Varšuvos nacionalinis muziejus, Krokuvos nacionalinis muziejus, Lenkų institutas, Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, Lietuvos dailės muziejus.

Lietuvos dailės muziejaus informacija